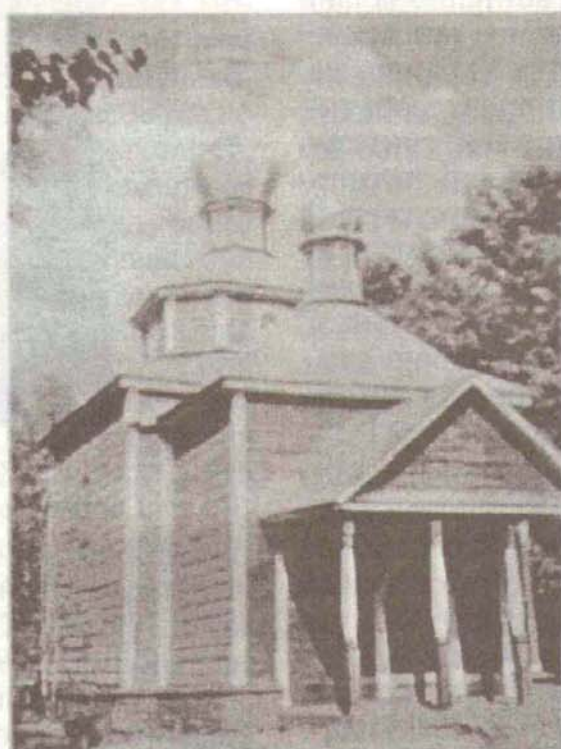

МУЗЕИ

I

КРАЕЗНАВСТВО

ІСТОРИЧНА МІСІЯ СВ. СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Софія Київська. Сучасний вигляд

У кожного народу є свої національні святині, що уособлюють одвічне незгасиме вогнище його духовності. Для України - це свята Софія Київська, яка втілила у собі тисячолітню історію нашої держави, синтезувала релігійні, суспільно-політичні та естетичні почування народу. Собор, народжений добою християнізації Русі, яка ознаменувала кульмінаційний етап у зростанні на величезних обшарах Східної Європи могутньої слов'янської державності. Як головні сакральні споруди давнини, собор був духовним, політичним і культурним центром Русі.

*Собор Св. Софії в Києві.
Богоматір. Мозаїка XI ст.*

Тут містилася митрополія, при якій існувала найдавніша вітчизняна бібліотека, скрипторій - майстерня, де перекладались і переписувались книги, у соборі відбувались церемонії посадження на великокняжий стіл; у "митрополії руській" князі цілували хрест на додержання вірності договорам, правили подячні молебни на честь перемог й інших важливих подій. Під склепінням св. Софії лунав голос великих ієрархів - митрополитів, сучасника Володимира Великого і Ярослава Мудрого Іларіона та Петра Могили, відроджувача Українського православ'я і національних святинь напередодні

Визвольних змагань XVIII ст. Св. Софія була предметом гордості й особливої опіки гетьмана Івана Мазепи.

Софія Київська.

Гробниця Ярослава Мудрого

Собор св. Софії, що зберіг свою давню архітектуру і найповніший у світі комплекс мозаїк і фресок XI ст., є пам'яткою світового значення, яка 1990 р. внесена ЮНЕСКО до Списку всесвітньої культурної спадщини. Десятиріччями собор розглядався, насамперед, як витвір матеріальної культури, як визначний археологічний об'єкт та мистецький шедевр. Про роль св. Софії у національній історії говорилось вельми поверхово й побіжно - це й не дивно, адже за часів радянсь-

кого тоталітаризму духовно-історичне значення Києва і його сакральної серцевини - св.Софії свідомо замовчувалось. Ще з язичеських часів Київ був сакральним центром східного слов'янства, християнський же Київ здавна величали "Єрусалимом землі Руської". Історична місія "нового Єрусалиму", себто духовної столиці східного слов'янства, була закріплена за Києвом вже з часів Володимира Хрестителя: "Наче другий Єрусалим на землі явився Київ, і наче другий Мойсей Володимир явився", - записав давньоруський книжник¹.

Упродовж багатьох сторіч св.Софія була в епіцентрі найважливіших державних подій. Під 1037 р. літопис повідомляє про влаштування Ярославом при Софійському соборі скрипторія і книгозбірні, під 1051 р. - про поставлення тут митрополитом "русина" Іларіона². Це був беспрецедентний випадок, адже Іларіона поставив з ініціативи Ярослава собор руських єпископів без санкції константинопольського патріарха. Майже через 100 років, 1147 р., історія повторилася: цього разу "русина" Кліма Смолятича поставив у Софії вкупі з собором руських єпископів князь Ізяслав Мстиславович - онук Володимира Мономаха. За рік до цього він, одібравши Київ у Ольговичів, "приїхав ...до святої Софії, і поклонився святій Богородиці, і сів на столі діда свого"³. Тричі войовничий Ізяслав здобував Київ у вирі династичних протистоянь і кожного разу здійснював у Софії священний обряд посідання великокняжого престолу: 1146, 1150 і 1151 рр. У вересні 1147 р., звертаючись за підтримкою до киян, Ізяслав звелів скликати у св.Софії віче, на яке "усі кияни зійшлися до малого до великого"⁴.

Та Софія знала не лише урочисті й святкові події. 1169 р. була вписана одна з найтрагічніших сторінок в історії Києва. Тоді північно-руські князі, очолювані сином ростово-суздальського князя Андрія Боголюбського - Мстиславом, рушили великим походом на давню столицю Русі. Претендуючи на зверхність у Руській державі, Андрій Боголюбський намагався знищити політичну владу Києва, розтоптати його велич і славу. Андрія підтримали і деякі південноруські

князі. Під час суздальського погрому 12 березня 1169 р. "грабували вони два дні увесь город - Подолля, і гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки, церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силомиць розлучаючи з мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі (ці) смоляни, і суздальці, і чернігівці... і всі святині було забрано"⁵.

Княжі усобиці й пов'язані з ними негаразди призвели до того, що наприкінці XII ст., у Києві 10 років не було митрополита. У цей проміжок часу, 1180 р., "у Києві скоїлося велике лихо: погоріли двори по Горі, і церква загорілась велика, митрополія, свята Софія"⁶. 1204 р. Київ був узятий Рюриком Ростиславовичем, який вкупі з чернігівськими Ольговичами і половцями пограбував Десятинну церкву, Софію, всі монастирі та спалив Поділ. Це була прелюдія до страшної Батієвої навали: 6 грудня 1240 р. Київ був захоплений монголами. Десятинна церква, в якій зачинилися кияни, впала під ударами стінобитних знарядь-пороків завойовників, поховавши під своїми руїнами останніх захисників Києва. Непокірне місто було спалено, а його населення вирізане од малого до великого. Софія розділила долю багатьох київських храмів і монастирів: її було пограбовано і спустошено, хоча сам собор уцілів. Коли татарська орда пішла на захід, до Києва почали повертатися ті, хто залишився в живих після жахливої різанини.

Проминуло 10 років від Батієвого погрому, і на згарище древньої столиці прибув посвячений константинопольським патріархом митрополит Кирило II. Він не знайшов собі належного прихистку в поруйнованому місті, тож подався на північ, у Володимирна-Клязьмі. І все ж південно-руська столиця не втратила відведеної їй історією ролі Єрусалиму землі Руської, тому Кирило відвідував Київ 1274 і 1280 р., і, хоча помер у Суздалі, але заповідав поховати себе у Київській Софії. Напевно при цьому митрополитові розорений монголами собор полагодили, адже у ньому відбувались відправи. Так, в

урочистому богослужінні з приводу поховання у Софії митрополита Кирила брали участь "всі єпископи Руські, з усіма священним собором"⁷.

Наступник Кирила, митрополит Максим, висвячений у Константинополі 1283 р., жив у Києві понад 15 років, намагаючись утримати свою кафедру в св.Софії. Тут 1288 р. він поставив Іакова єпископом на Володимир і Суздаль, а в наступному, 1289 р., Тарасія єпископом на Ростов та Андрія - на Твер.

Отже, і після монгольського завоювання св.Софія залишилась резиденцією київського митрополита, який здійснював звідси управління над 19 руськими єпархіями. Однак розорена і спустошена Південна Русь, яка терпіла від монгольських наїздів, не могла слугувати надійним пристанищем для вищої церковної влади. 1300 р. митрополит Максим переніс свою кафедру у Володимирна-Клязьмі й відтоді Володимирські, а згодом Московські митрополити, хоча й продовжували носити титул "Київських і всієї Русі", вже не мешкали в Києві. Вони лише зрідка відвідували свої південно-західні єпархії, тримаючи в Києві власних намісників, які здебільшого опікувались збиранням церковної давнини. Хоча за таких умов давня "митрополія руська" прийшла у занепад, однак саме в ній посвячувався у сан кожен новий руський митрополит.

У XIV ст. Київська земля підпала під владу Литви. Литовський князь Вітовт, зацікавлений у створенні осібної південноруської митрополії, домігся того, що 1414 р. православні єпископи Литви обрали незалежного від Москви київського митрополита Григорія Цамблака. Відтак Московська митрополія відокремилась від Київської. Про тогочасний стан св.Софії свідчать слова Вітовта на соборі південноруських ієрархів, зібраного для обрання київського митрополита: "Свята Софія, стовпна церква митрополита, не ладнається, не маючи господаря, наче удова, і осиротівши, краси своєї позбавлена єсть, також і по всій митрополії Київській ладу немає, а митрополити, прийшовши з Москви, тим тільки опікуються, щоб, знайшовши щось гарне у Софії, собі узяти"⁸.

Однак небезпека від татарських набігів призвела до того, що південноруські митрополити майже не жили в Києві, маючи осідок у столичному Вільні або Новогрудку під Вільно. Навесні 1416 р. Київ був спostoшений і спалений ординцями Едигея, а 1482 р. - кримським ханом Менглі-Гіреєм. Останній, пограбувавши ризницю св.Софії, надіслав у дарунок своєму спільникові московському князю Івану III священний євхаристичний посуд із собору - золоту чашу і дискію.

Проте Софія не втратила славу головної східнослов'янської святині. 1497 р. у ній було покладено мощі вбитого татарами під Мозирем митрополита Макарія, який "їхав у Київ, прагнучи допомогти церкві Божій Софії, розореній передніше тими ж агарянами"⁹. Як і попередні київські митрополити литовської доби, Макарій мав осідок у Вільні та в Новогрудку. 1495 р. відбулось рукоположення Макарія у сан митрополита собором православних єпископів Литви, котрі після цього "до патріарха за благословінням послали". Висловивши своє невдоволення самочинним поставленням митрополита, Константинополь, однак, надіслав Макарію благословенну грамоту.

Судячи з усього, Макарій був людиною авторитетною і владною, непростой вдачі, тож не дарма отримав прізвисько "Чорт". Православна церква перебувала тоді в занепаді й потерпала від католицької експансії, внутрішніх чвар і розорення своїх маєтностей. Православні храми лежали в руїнах або були сплюндровані й спустошені. Митрополія, потребуючи значних коштів і церковного начиння, намагалось зібрати їх за рахунок діючих столичних храмів Вільна, що не завжди подобалось духовенству. "У 1497 р., - повідомляє Супральський літопис, - травня 1-го, на шостій неділі після Великодня, у понеділок, безбожні перекопські татари вбили преосвященного митрополита Київського і всієї Русі архієпископа Макарія. Вторглись вони в нашу землю таємно від усіх і наздогнали його в селі Стриголові на річці Бичі, за п'ять миль від Мозиря..."¹⁰. Проте трагічна загибель Макарія має всі ознаки замовленого політичного вбивства; на думку історика церкви А.Карташова, смерть

Макарія інспірували прибічники Флорентійської унії 1439 р. з метою поставити митрополитом уніата¹¹. Намагаючись відроджувати Православну церкву в тогочасній Литовській державі, Макарій не влаштував багатьох: і католицький великокняжий двір Литви і проуїнійно налаштованого патріарха, і навіть частину православного духовенства Литви.

Останки Макарія були привезені в Київ і покладені у св. Софії, яку він прагнув відвідати і підтримати. Мощі Макарія поклали перед південним бічним вівтарем архангела Михаїла, патрона Києва і помічника християнам у їхній боротьбі з невірними*. Трагічна загибель Макарія багато в чому була зумовлена тим, що він випередив свій час. Адже його діяльність розгорнулася напередодні пробудження України. Та його життя і смерть не були марними: вони провістили діяльність Петра Могили - відроджувача киево-руського православ'я, ктитора занепалих святинь Києва, й, передусім - св. Софії, яка прийшла до його часів у катастрофічний стан.

Могилина доба - окрема велика сторінка в історії Софії Київської, сторінка, що дає змогу уявити історично визначену роль собору в державотворенні Русі-України. Це засвідчують уже перші кроки Петра Могили в сані митрополита. Його діяльність розгорнулася за польського панування в Україні, коли після Берестейської унії 1596 р. Православна церква фактично опинилася поза законом. Добившись на сеймі 1632 р. її офіційного відновлення і отримавши висвяту наприкінці квітня 1633 р. у Львові в сан митрополита, Могила призначив свій в'їзд до Києва і освячення св. Софії на 7 липня цього ж року. Ще до приїзду нового митрополита до Києва його прихильники зайнялися відібранням собору від уніатів. 2 липня Мужилівський, Косів і Почаський зібрали міщан, шляхту, козаків та селян і силою відібрали в уніатів Софію й сусідні церкви. А тоді заходилися "зараз руїни з церкве заваленые выносить и тую опустелую церков столечную светую Софию на приезд его милости отца митрополита православного вычищать и ухедножать"¹².

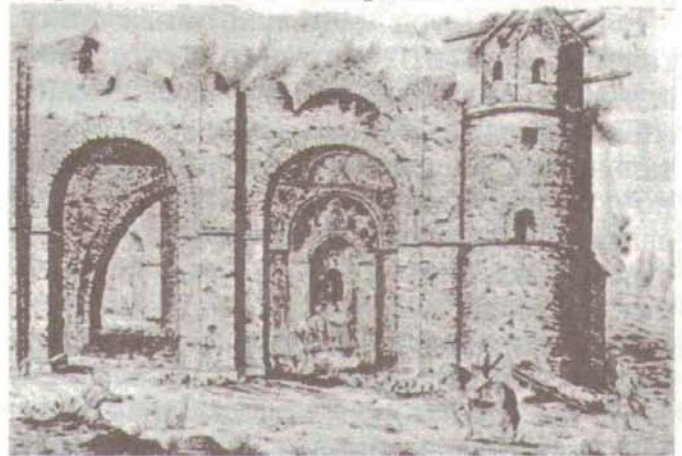
* Нині мощі священномученика Макарія почивають у Володимирському соборі Києва.

Перебравши собор від уніатів, Могила влаштував при ньому чоловічий монастир, що надало Софії значення важливого православного осередку і уможливило якнайшвидше відродити поруйнований храм. Та обсяг робіт був величезним, і хоча собор освятили вже в липні 1633 р., його реставрація тривала вельми довго і не була завершена за часів Могили.

Щоправда зроблено було чимало. Могила відреставрував центральне ядро Софії, причому головну увагу він приділив вівтарній частині і північному фасаду, в якому тоді знаходився центральний вхід. Для влаштованого в соборі монастиря довкола Софії звели дерев'яні монастирські споруди.

Про вигляд Софії після відновлювальних робіт Могили свідчать малюнки голландського художника Абрагама ван Вестерфельда, виконані 1651 р., а також опис собору архідияконом Павлом Алеппським, який відвідав храм 1652 р.

А. ван Вестерфельд перебував у почту польсько-литовського гетьмана Януша Радзивілла, який тимчасово захопив Київ під час Визвольних змагань 1648-1654 рр. Художник зробив низку замальовок руїн давніх храмів і краєвидів Києва. Серед його малюнків були й зображення фасадів Софії, княжого групового портрета у її центральній наві, а також приміщення з ракою митрополита Макарія. Наприкінці XVIII ст. з малюнків А. ван Вестерфельда на замовлення польського короля Станіслава Августа були зроблені копії, які на початку XX ст. були виявлені й видані дослідником київських старожитностей Я.І.Смирновим.

Софія Київська. Західна галерея.
Мал. А. ван Вестерфельда (1651)

Малюнки А. ван Вестерфельда переконують у тому, що після Могиліної реставрації Софія загалом зберегла свій давній вигляд. Арки первісних відкритих галерей ще не були закладені: південна й західна галереї перебували у доволі поруйнованому стані, без склепінь. Одна вівтарна частина собору й купольні перекриття були відреставровані, а східні торці відкритих галерей, судячи з усього, перетворені на закриті приміщення, перекриті односклиним дахом. Північний портал собору був оформлений колонами і пишним аттиком, над яким височіли постаті воїнів зі списами в руках. До цього головного входу з боку Софійського майдану вела гарна дзвіниця з в'їздом, в'їжджана у високому дерев'яному паркані¹³.

Цінним є також свідчення Павла Алеппського, який супроводжував антіохійського патріарха Макарія у його подорожі в Росію в середині XVII ст.: П. Алеппський свідчить, що храм перебував у руїнах аж до прибуття Петра Могилі, який "трудився над відновленням цього храму, скільки це було у його владі, і довів його до того стану, у якому він перебуває тепер"¹⁴.

Захоплено описуючи св. Софію, архидиякон згадує у східному кінці північних галерей дві каплиці, закриті пишном декорованими ґратами; в одній з них він бачив саркофаг Ярослава. Дізнаємося також про виготовлений за Могилі високий дерев'яний різьблений позолочений іконостас з храмовою іконою св. Софії - "жодне перо не в змозі його описати", - зауважує П. Алеппський¹⁵.

Проте Петро Могила не обмежується, так би мовити, зовнішньою стороною відновлення св. Софії. Нашими дослідженнями встановлено, що він утілює у монументальному комплексі св. Софії власну церковно-політичну програму, в центрі якої - прославлення фундаторів українського православ'я - Володимира Хрестителя і митрополита Макарія¹⁶.

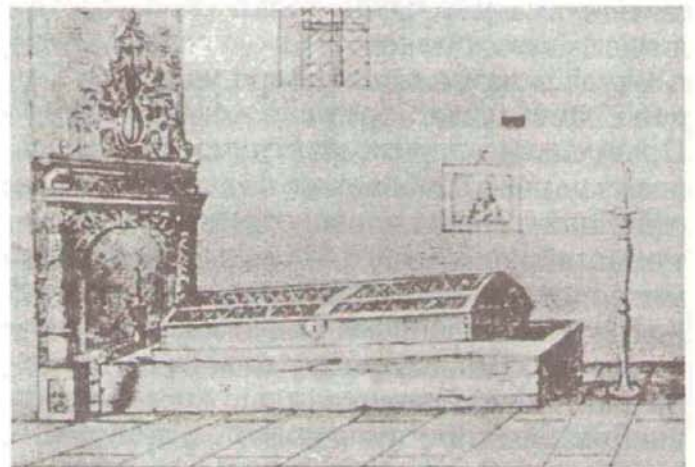
Створивши в Софії релікварій - зібрання національних святинь, Могила особливу увагу приділив мощам Володимира і Макарія. Мощі Володимира Могила виявив 1635 р. в руїнах Десятинної церкви і мав намір перенести їх у Софію після Великодня (5.04.1640,

для чого у своєму листі до царя Михайла Федоровича від 29.01.1640 просив раку мощей "царської величності прадіда"¹⁷. Аж 24.06.1640 з'являється митрополита грамата із запрошенням на помісний собор, який мав відкритись у Софії на її храмове свято - Різдво Богородиці, 8 вересня 1640 р. Головним завданням собору мало стати обговорення нового православного Катехізису, щоб, як зазначив у своєму запрошенні Могила, українське православ'я "...до обычаев давних предков наших (за которых благочестие воссияло) привести"¹⁸.

Готуючись до собору, Могила створив у східній частині північної і південної галерей Софії дві симетрично розташовані каплиці: північна була призначена для мощей Володимира, південна - для мощей Макарія.

Хоча акція з перенесення мощей Володимира у Софію Могилі не вдалася, однак створена ним у північній зовнішній галереї Володимирова усипальня в своїх основних рисах збереглася донині*.

Рака Макарія, яка до часів Могилі стояла у Михайлівському вівтарі, була перенесена у спеціально створену для неї каплицю у південній зовнішній галереї**. Про Мака-

Рака священномученика Макарія в Софії Київській.

Рисунок А. ван Вестерфельда (1651)

* Наприкінці XVII ст. її перетворили на Благовіщенський вівтар.

** На зламі XVII-XVIII ст. каплицю перебудовано на Успенський вівтар. Тоді ж раку Макарія повернули на її первісне місце, де вона стояла до кінця 20-х рр. XX ст.

рїївську усипальню дізнаємося з вищезгаданого малюнка А. ван Вестерфельда. Рака зображена ним у приміщенні з невеликим загатраним вікном у південній стіні. Вона стоїть на постаменті у стародавньому саркофазі, відомому нині як гробниця Володимира Мономаха. Видно, що рака - зовсім нова, дерев'яна, але закрита металевим решітчастим віком. На стіні над ракою - ікона св.Макарія¹⁹.

Нововведення Могили були узгоджені з православною традицією, за якою у бічних папертях влаштували паракліси - каплиці для заупокійних відправ. Про призначення Могилиної каплиці у північній галереї свідчить ушанування останків Могили у Софії Київській. Після смерті митрополита 1 січня 1647 р. труна з його тілом була поставлена у Софії і перебувала тут аж до дня пам'яті 40 мучеників (9.03), коли Могилу було поховано в Успенському соборі Печерського монастиря²⁰. Певна річ, тіло небіжчика могло зберігатися лише в спеціальному приміщенні. Труну, судячи з усього, встановили у створеній могилою усипальні Володимира, яка була вільною, в той час як протилежна південна усипальня була "зайнята" мощами Макарія. До того ж Володимирова усипальня розташовувалась біля головного тоді північного входу в собор, який водночас був і виходом з нього. Тож, входячи в Софію і виходячи з неї прочани віддавали шану небіжчику - ктитору Софії і справжньому "отцю руської нації".

Важко припустити, що ця акція не була попередньо погоджена із самим Могилою, який, як відомо, зробив необхідні розпорядження перед смертю. Очевидно в такий спосіб стверджувалась безперервність існування та історична генетичність "руської" віри та "руської" державності, фундатори яких прославлялись у Софії. Отож, і після смерті Петро Могила продовжував служити Україні.

Надалі значно реставрована Петром Могилою Софія зазнала за доби Руїни занепаду, а західна частина храму, яку Могила не встиг відремонтувати, все ще перебувала у руїнах. Відродження собору пов'язане ще з однією великою особистістю

національної історії - гетьманом Іваном Мазепою. Розбудовуючи суверенну соборну Україну, Мазепа спирався на ідею гармонійної співпраці держави і Церкви, символом якої є свята Софія. У герб Мазепа вкомпонував образ храму, який названо Тріумфальною Церквою Премудрості Божої, заснованою на святих київських горах. Найбільш повним втіленням ідеї Софії став для гетьмана однойменний київський храм, давня "митрополія Руська".

Сучасний вигляд Софії Київської - це збережені майже в незмінному вигляді барокові шати доби Мазепа, який звертався до сучасників і нащадків високим словом монументального мистецтва. Однак ім'я Мазепа тривалий час залишалось у затінку, коли говорилось про грандіозні роботи в Софії Київській на зламі XVII-XVIII ст., роботи, які докорінно змінили зовнішній вигляд Софії. Ця епоха в історії собору є маловивченою, що особливо стосується його стінопису. Побутує навіть думка, що в цей період стіни всередині собору були потиньковані й побілені, і лише з 20-х рр. XVIII ст. собор почали розмальовувати заново.

1687 р., коли Мазепа став гетьманом, Київським митрополитом був Гедеон Четвертинський, висвячений у Москві наприкінці 1685 р. У цей час митрополіча резиденція перебувала у критичному стані. Прийшли у ветхість зведені Могилою довкола Софії дерев'яні монастирські будови, монастир був позбавлений більшості своїх угідь, а сам собор - церковного начиння і документів. У ті роки розпочали розчищення від завалів західної частини собору і відбудову його західної стіни; відремонтували і дерев'яні монастирські споруди могилянської доби.

Найбільш значні роботи в Софії та на її подвір'ї проводились на зламі XVII-XVIII ст., коли Мазепа досяг зеніту своєї слави і могутності, а митрополічу кафедру посів києво-печерський архімандрит Варлаам Ясинський (1690-1706), якого Мазепа називав "отцем пастиром и благодетелем моим великим"²¹. Вже до початку XVIII ст. Софійський собор було повністю відбудовано, однак 1697 р. сталась прикра подія, коли

сильна пожежа знищила вже полагождені дерев'яні будівлі монастиря і пошкодила собор; тоді ж згорів монастирський архів²².

Варлаамом Ясинським і його наступником Ісаафом Кроковським знову були зведені дерев'яні споруди Софійського монастиря. А вже з часів митрополита Варлаама Ванатовича (1722) тут розпочалось будівництво кам'яних монастирських споруд, що збереглися до наших часів.

Втім, зведення кам'яних будівель ансамблю Софійського монастиря було започатковано ще за часів Мазепи. У 1699-1707 рр., одночасно з відбудовою Софійського собору, його подвір'я оточують високим муром, у якому було два входи - з боку Софійського майдану сюди вела монументальна триярусна дзвіниця, з боку сучасної Володимирської вулиці - південна в'їзна вежа. Подібно до вівтарної, тріумфальної, арки головний вхід на територію собору теж вважався тріумфальним, тож дзвіниця отримала назву тріумфальної. А її великий ошатний дзвін вагою 13 тонн, відлитий 1705 р. київським майстром Опанасом Петровичем, носив ім'я свого замовника - "Мазепа"*.

Урочистий характер мала і південна в'їзна вежа, високий шпиль якої прикрашала золочена крилата постать архангела Михаїла - покровителя Києва. Але найбільш монументальне враження справляла св. Софія, нові шати якої втілювали ідею української державності в звучанні Мазепиної доби. Над Софією велично здіймаються позолочені грушовидні бані, фасади прикрашають вишукані фронтони й багате примхливе ліплення. Особливо пишно декорують відновлений з руїн західний фасад храму з центральним порталом. Над давніми одноярусними відкритими галереями надбудовують другі поверхи, а самі галереї перетворюють на закриті приміщення, в яких влаштовують бічні приділи з вівтарями. Цікаво, що 27 серпня 1696 р. Гедеон Четвертинський освятив один з новостворених вівтарів на честь собору св. Іоанна Предтечі - патрона гетьмана. Точна дата народження Івана Мазепи невідома: називають то 1629, то 1632, то 1639-40 рр. можна думати, що софійський вівтар освячено на честь 50-річчя гетьмана.

Наш здогад підтверджується свідченням гетьмана Пилипа Орлика, який писав у своєму листі від 22 серпня 1741 р.: "...мені вже 70 років, стільки мав небіжчик Мазепа у Бендерах" (себто 1709 р.)²³.

Тріумфальні мотиви Мазепиної доби читаються і в інтер'єрі Софії. Його капітально ремонтують, пошкоджені давні фрески потиньковують і забілюють. 1701 р. московський священник Іван Лук'янов записав: "Церковь Софии Премудрыя Божия зело хороша и образсовата, да в ней презорство строения; нету ничего - пусто, икон нет; а старое было стенное письмо, а митрополит... все замазав известью"²⁴. Саме це свідчення спричинило до переконання, нібито Софія не була прикрашена малюваннями за часів Мазепи.

На наш погляд, справа виглядала інакше. Вірогідно, на зламі XVII-XVIII ст. щойно потиньковані і побілені стіни храму були підготовлені під новий розпис - це засвідчує той факт, що Лук'янов бачив вільний від начиння та ікон собор. Судячи з усього, розпис незабаром було розпочато: на північній стіні центральної нави поверх княжого портрета XI ст. зберігся значний фрагмент розпису кінця XVII - початку XVIII ст. До цього ж періоду належить і чудове зображення двох вогняних серафимів на вівтарній арці північного Благовіщенського приділу, влаштованого за часів Мазепи. Вірогідно, тоді ж розмалювали і новостворені південні вівтарі - Успенський і Апостольський, стінопис яких відкрито реставраторами у 60-х, 80-х рр. XX ст. Ключовими образами цих вівтарів є рівноапостольні Володимир і Ольга, чий культ набув актуальності за гетьманування Мазепи, якого порівнювали з Володимиром Рівноапостольним.

Найвидатнішим твором доби Мазепи була драма Феофана Прокоповича "Володимир", з посвятою гетьману, у якій князь прославляється як фундатор Київської християнської держави і просвітитель усієї Східної Європи. У слові Ф. Прокоповича на день св. Володимира 1705 р. стверджується, що Київ "всі християни одностайно називають другим Єрусалимом і новим Сіоном"; Мазепа - гідний спадкоємець Володимира, продовжувач його святої справи²⁵.

Князь Володимир.

Малювання Апостольського приділу Софії Київської (XVIII ст.)

Іменуючи себе "законним князем України", Мазепа прагнув у храмобудівництві наслідувати своїх "попередників" з дому Рюриковичів. Знаменно, що вівтарною композицією Апостольського приділу є образ тронного Спаса, фланкованого імпозантними постатями Володимира і Ольги. Володимир намальований на тлі Дніпра і київських гір, на князеві - царські шати; Ольга зображена в одязі знатної української жінки Мазепиних часів на тлі краєвиду, який, імовірно, символізує Царгород з його численними спорудами. Отож, акцентовано їхню рівноапостольність: навернення Ольги, "предтечі" руського християнства в Царгороді й хрещення Володимиром Русі на берегах Дніпра. Сюжет написано у створеному за Мазепи приміщенні двірцевого типу - своєрідній капелі, орієнтованій на вхід у південну башту, якою у давнину піднімалися на княжі хори. Великий парадний вхід у башту пробито теж за Мазепи*. Таким чином, з капели Мазепи одразу потрапляли у башту, сходи якої ведуть на хори, де під час відправ перебувала козацько-старшинська еліта на чолі з гетьманом - "новим Володимиром". Не виклю-

* У давнину вхід у цю башту був безпосередньо з подвір'я.

чено, що з поставою "рівноапостольної Ольги" також асоціювалась конкретна особистість - мати гетьмана Марія Мазепа, впливова релігійна діячка, ігуменя аристократичного Вознесенського монастиря на Печерську. Знаменно, що вона мала чернече ім'я рівноапостольної Марії Магдалини.

Отож, за Івана Мазепи було створено новий грандіозний архітектурно-стінописний ансамбль св.Софії, позначений яскраво вираженою державотворчою ідеєю. Полтавська катастрофа 1709 р. трагічно завершила політичний і життєвий шлях гетьмана, після чого російський абсолютизм посилив наступ на українську державність. І це одразу відбилося на долі Софії Київської, образу цієї державності, який впродовж XVIII ст. послідовно трансформували відповідно до нових вимог, створивши новий стінописний ансамбль. У ньому центральне місце відвели темі Вселенських соборів - дієвій монументальній пропаганді супроти "малоросійського сепаратизму". Цей ансамбль проіснував до реставраційних робіт середини XIX ст.

Втім, св.Софія і в подальші часи зберегла свою високу місію, будучи монументальним утіленням національних державотворчих традицій. З нею пов'язані ті події історії України, які нагадували її народові про його древній родовід, славне минуле, сприяли збереженню його духовної єдності. 6 квітня 1885 р. св.Софія була в центрі урочистостей з нагоди 1000-річчя кончини св.Мефодія - просвітителя слов'ян; відтоді щороку 11(24) травня святкується день пам'яті рівноапостольних Мефодія і Кирилка, вчителів слов'янських²⁶. 1888 р., коли широко відзначалося 900-річчя хрещення Русі, і 1915 р., у 900-річні роковини з дня смерті Володимира Хрестителя, св.Софія знову відіграла визначну роль у всенародному святкуванні: тут було відправлено святкову літургію, звідси відбувся головний хресний хід до давніх святинь Києва²⁷.

1934 р. Софію Київську перетворено на музей. У тих умовах таке "перепрофілювання", можливо, і врятувало св.Софію від сумної долі численних київських храмів, стертих з лиця землі атеїзмом радянської влади. Музейна доба в історії храму позначена широ-

кими науково-дослідницькими і ремонтно-реставраційними роботами. В процесі реставрації величезні площі мозаїк і фресок були закріплені на стінах, розчищені з-під бруду і пізніших записів. Загалом у соборі відкрито 260 кв.м мозаїк і близько 3000 кв.м фресок XI ст. Нині роботи з реставрації стінопису Софії здебільшого завершені. Велика увага приділяється збереженню і експонуванню живопису, здійснюється контроль за температурно-вологісним режимом.

Ще зовсім недавно довкола Софії вирували бурхливі пристрасті: чим вона має бути - музеєм чи храмом? Якій конфесії має належати: Можна зрозуміти почуття віруючих: св.Софія створювалась як храм. Проте наукові дослідження доводять згубність

вібраційних навантажень для пам'ятки. Церковний дзвін, спів, збільшують ці навантаження в десятки разів. А це загрожує відшаруванням тиньку, загибеллю безцінних мозаїк і фресок. Розписи надзвичайно потерпають і від порушень температурно-вологісного режиму, механічних пошкоджень, від кіптяви запалених свічок, що осідає на стінах. Тож мусимо визнати: св.Софію ми можемо зберегти в умовах музею, народ не повинен втратити свою святиню. Вона кличе нас до єднання, а не до ворожнечі, до любові, а не до ненависті. Св.Софія дає нам можливість пізнати, якими були наші предки і якими ми мусимо бути. Для цього вона збережена Богом і людьми.

Надія Нікітенко (м.Київ)

¹ Зимин А.А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку // Кр. сообщ. Ин-та славяноведения АН СССР. - 1963. - №37. - С. 74.

² Літопис руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. - К., 1989. - С. 89-95.

³ Там само. - С. 201, 208.

⁴ Там само. - С. 211.

⁵ Там само. - С. 295.

⁶ Там само. - С. 327.

⁷ Полное собрание русских летописей (далі - ПСРЛ). - Т. 10. - СПб., 1862. - С. 172.

⁸ ПСРЛ. - Т. 2. - СПб., 1843. - С. 215.

⁹ Там само. - Т. 35. - С. 124.

¹⁰ Там само.

¹¹ Карташов А.В. Очерки по истории Русской Церкви. Париж, 1959. - С. 553-557.

¹² Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. - Т. 2. - К., 1898. - С. 415-416.

¹³ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе (1905). - М., 1908. - 512 с. - Табл. V, VI, IX, X.

¹⁴ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVIII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с арабского Г.Муркоса. - М., 1897. - С. 68.

¹⁵ Там само. - С. 70-71.

¹⁶ Нікітенко Н. Петро Могила і Софія Київська // Просемінарій: Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. - Вип. 3. - К., 1999. - С. 156-169.

¹⁷ Митрнов Я.И. Вказ. праця. - С. 458-459.

¹⁸ Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. - К., 1997. - С. 198.

¹⁹ Смирнов Я.И. Вказ. праця. - Табл. VI, 2 с.

²⁰ Жуковський А. Вказ. праця. - С. 109.

²¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба: Праці історично-філософської секції Наукового товариства ім.Шевченка. - Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1960. - С. 131.

²² Кресальний М.Й. Софійський заповідник у Києві. Архітектурно-історичний нарис. - К., 1960. - С. 33-34.

²³ Оглоблин О. Вказ. праця. - С. 21.

²⁴ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. - К., 1874. - С. 120.

²⁵ Оглоблин О. Вказ. праця. - С. 146.

²⁶ Центральний державний історичний архів України. - Ф. 127, оп. 686, од.зб. 251.

²⁷ Там само. - Оп. 699, од.зб. 726 б; ф. 127, оп. 793, од.зб. 62.